

Frank Furedi

MOČ BRANJA

Od Sokrata do Twitterja

Frank Furedi
MOČ BRANJA
Od Sokrata do Twitterja

Prevedel Sandi Kodrič

UMco

Ljubljana, 2017

Frank Furedi
MOČ BRANJA
Od Sokrata do Twitterja
POWER OF READING
From Socrates to Twitter

Copyright © Frank Furedi, 2015.
This translation is published by arrangement
with Bloomsbury Publishing Plc

© za Slovenijo UMco, d. d., 2017. Vse pravice pridržane.

Prevod: Sandi Kodrič

Izdajatelj in založnik: UMco d. d.
Zbirka Knjige o knjigah

Urednik: Samo Rugelj
Pomočnica urednika: Renate Rugelj
Jezikovni pregled: Mira Turk Škraba
Oblikovanje ovitka in postavitev: Aleš Cimprič
Slika na naslovnici: Bloomsbury Publishing Plc.,
uporabljeno z dovoljenjem.
Korektura: Nina Zafred
Tisk: Primitus d. o. o.
Naklada: 400 izvodov, 1. natis
Ljubljana, 2017

Brez pisnega dovoljenja založbe je prepovedano reproduciranje, distribuiranje, javna priobčitev, predelava ali druga uporaba tega avtorskega dela ali njegovih delov v kakršnem koli obsegu ali postopku, skupaj s fotokopiranjem, tiskanjem ali shranitvijo v elektronski obliki, v okviru določil Zakona o avtorski in sorodnih pravicah.

Knjižno delo je izšlo v okviru programa, ki ga sofinancira
Javna agencija za knjigo Republike Slovenije.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

028

FUREDI, Frank, 1947-

Moč branja : od Sokrata do Twitterja / Frank Furedi ;
prevedel Sandi Kodrič. - 1. natis. - Ljubljana : UMco, 2017. -
(Zbirka Knjige o knjigah)

Prevod dela: Power of reading

ISBN 978-961-6954-87-7

290906880

UMco d. d., Leskoškova 12, 1000 Ljubljana
tel.: 01/ 520 18 39, e-pošta: bukla-urednistvo@umco.si, www.bukla.si

*Posvečeno mojemu očetu Laszlu,
ki mi je vdahnil ljubezen do branja*

VSEBINA

Predgovor	9
Uvod	11
1. Kulturna protislovja pismenosti	23
2. Branje kot iskanje pomena	45
3. Demokratizacija branja in množenje bralcev	73
4. Razsvetljenstvo: revolucija bralcev	99
5. Wertherjev učinek: bralec v nevarnosti	123
6. Branje in zdravje: trajna dilema	153
7. Zapleti pri branju	177
8. Od očaranosti do razočaranosti	207
Sklep: beg od vsebine	233
Bibliografija	251
Končne opombe	279
Imensko in stvarno kazalo	305

PREDGOVOR

Branje je preobrazilo človekovo zavest in spremenilo svet. Poleg tega, da je mogočno komunikacijsko sredstvo in vir zadovoljstva, nam odpira vrata do znanja o skoraj vsem, kar je pomembnega na svetu. V angleško govorečem svetu včasih branje zamenjujejo s pismenostjo. Pismenost je veščina, ki pomeni sposobnost dešifriranja pisanega besedila, in ker sodobna družba v veliki meri temelji na komunikaciji, je danes ta veščina nujno potrebna. Branje pa je veliko več kot pismenost. Branje vključuje interpretacijo in imaginacijo; je dar kulture, s katerim poiščemo pomen. Branje »med vrsticami« omogoča bralcu, da uporabi domišljijo in znanje, da razume besedilo, ki ga ima pred seboj.

Zaskrbljenost glede stanja pismenosti se pogosto prepleta z opozorili o zatonu knjig in o domnevno kvarnem vplivu interneta na našo zmožnost branja. Tiste, ki vijejo roke nad upadom kulture branja, imajo mnogi za nekakšne kulturne dinosavre. Danes je, po drugi strani, moderno trditi, da bralec knjig zaostaja za tistimi, ki iščejo pomen v dinamičnih, spreminjajočih se virih instantnega multimedijskega okolja.

Sam sem intuitivno začutil, da sta obe viziji prihodnosti branja in digitalne tehnologije enostranski in bržkone napačni. Ni verjetno, da bo nova medijska tehnologija kar tako zapečatila

usodo kulture branja: na delu mora biti še nekaj drugega. Akt branja je bil vedno razumljen skozi prevladujoče kulturne okoliščine, zato sem se odločil, da krenem na pot zgodovinskega razumevanja samega branja; da raziščem, kaj je ljudem pomenilo in kako je nanje vplivalo v različnih obdobjih. V tej knjigi poskušam osvetliti zapletene in marsikdaj protislovne pomenne, ki so jih pripisovali branju.

Čeprav sem po poklicu sociolog, se bom naslanjal na zgodovinsko perspektivo in bom pri orisovanju značilnosti kulture branja obravnaval nekaj nasprotujočih si tematik, pa tudi nekaj vzorcev, ki se ponavljajo vse do danes, ko se nahajamo sredi prehoda iz tiskane tehnologije v digitalno. Ugotovil sem, da se kultura branja nahaja pred resnim izzivom, vendar pa vir problema ne leži v domeni tehnologije. Glavni izziv, s katerim smo soočeni, je potreba po revitalizaciji same vrednote branja kot kulturnega dosežka. Mislim, da za to ni primernejšega kraja od šole. Namesto da otroke le opismenjujemo, bi jih morali usposobiti, da postanejo bralci.

Raziskave za to knjigo sta mi omogočili štipendiji Britanske akademije in Fundacije Leverhulme. Hvaležen sem jima za finančno podporo. Kolegici dr. Jennie Bristow in dr. Ellie Lee sta mi pomagali s stimulatивно kritiko. Nick Cater mi je z nasveti pomagal izostriti nekatere argumente. Lektor Richard Mason je občutno izboljšal moje besedilo. Jamie Birkett iz založbe Bloomsbury mi je bil vedno na voljo za nasvete. Veliko dolgujem tudi uredniku Robinu Baird-Smithu, ki je od samega začetka verjel v pomembnost tega projekta in me je spodbujal na vsakem koraku.

Cadogna
Lombardija, Italija, 14. maja 2015

UVOD

Zakaj imamo branje v 21. stoletju za tako problematično? Ko v novicah zasledimo besedo pismenost, je ponavadi povezana s svarilom, da se ji ne piše nič dobrega. Branje se pojavlja v raznovrstnih javnih razpravah, in marsikdaj se uporablja retoriko iz besedišča krize. Poučevanje branja smo povsem spolitizirali, in v anglosaških družbah poznamo nestrpne prepire, ki se jih je prijelo ime »bralne vojne«.

Sočasno pa smo diagnoze težav pri branju potisnili v domeno medicine. Vse več ljudi naj bi trpelo zaradi motenj branja, kot je na primer disleksija. Pogosto slišimo, da so digitalni mediji povzročili skrajšano pozornost, ali pa naletimo na mračne napovedi o »koncu knjige« in »smrti bralca«.

To pesimistično sestavljanje osmrtnic bralstvu je v nasprotju s tem, kako so branje nekoč obravnavale pismene družbe. Veliki misleci so slavili branje kot rešitev za zadrege, v katerih so se znašli. V judovski in krščanski tradiciji je branje pridobilo status moralne vrline kot sredstva za dostop do resnice. Vse od renesanse naprej je branje vodilo posameznika po poti odkrivanja. Razsvetljenstvo je bralca povzdignilo na položaj arbitra razuma in napredka. Demokrati in revolucionarji so imeli branje za moralni in intelektualni temelj živahnega javnega življenja in za orodje za družbeno preobrazbo.

V 18. stoletju je bila »ljubezen do branja« zakoreninjena v mnogih predelih zahodnega sveta, branje kot tako pa je veljalo za vrednoto in krepost. V 19. stoletju je postalo tudi pripomoček za osebni razvoj in je številne ljudi motiviralo, da so se naučili brati bodisi sami bodisi s pomočjo družinskih članov. Večji del 20. stoletja je branje pomenilo sredstvo za učenje in zabavo ter orodje za reševanje problemov, povezanih z revščino in ekonomsko stagnacijo.

Kaj se je torej spremenilo? Danes nismo privikrat v položaju, ko sta vloga in vpliv branja predmet družbene zaskrbljenosti in črnih slutenj. Kot bomo pokazali v naslednjih poglavjih, je bilo branje vedno kontroverzno in nerazumljeno. Vendar pa rdeča nit današnjih bojazni kaže na bolj zaskrbljujoč trend – namreč, da sodobne družbe vse težje opredeljujejo svoje kulturne vrednote. Mnogi vplivni glasovi v družbi so postali ambivalentni do vrednosti in prihodnosti branja. Celo šolniki in literarni teoretiki so podvomili o višjem kulturnem statusu, ki ga daje človeku pismenost.

Terminološka iznajdba novih vrst pismenosti – kot so vizualna, računalniška, emocionalna, seksualna, ekološka, medijska, multikulturna, finančna pismenost – postavlja pod vprašaj edinstvenost in kulturni pomen pismenosti. S tem, ko velja le za eno od raznih vrst pismenosti, smo jo banalizirali.

Namen te knjige je raziskati zgodovinski izvor branja in vplive, ki so oblikovali pogled nanj – zato, da bi lahko doumeli, kakšne značilnosti pripisuje družba branju danes. Obravnavali bomo trenutne težnje po devalvaciji bralca in utemeljevali, da je bralca, ki je sposoben razločevanja in avtonomne presoje, treba ohraniti kot kulturni ideal – vsem tehničnim inovacijam in vplivu novih medijev navkljub.

Današnje skrbi glede kvarnega vpliva digitalne tehnologije in interneta na pismenost in bralce so neutemeljene. Krepitev individualne identitete skozi branje ponuja ogromne možnosti osebnega razvoja. Izziv, s katerim je soočena današnja družba, ni tehnološki, temveč kulturnopolitični.

SOKRATOV PARADOKS

Platon, ki je govoril skozi Sokratova usta, je bil prvi, ki je potencialne bralce opozarjal na zdravstvena tveganja. Razširjanje pismenosti ga je jezilo, delno tudi zato, ker je verjel, da bo ljudem odvzelo odgovornost za pomnjenje. Sokrat je uporabil grško besedo *pharmakon* – »droga« – kot metaforo za pisanje, s čimer je ubesedil paradoks, da je branje lahko bodisi zdravilo bodisi strup.¹ V naslednjih stoletjih se je ta paradoks izkristaliziral v dihotomijo med branjem kot medijem za razsvetljevanje in sporočanje ter kanalom, v katerem se porajajo moteča vprašanja o moralnem redu.

Že Sokrat je opozarjal, da zapisane ideje rade dobijo svoje samostojno življenje. Ustni dialog med Sokratom in njegovimi učenci je potekal v odmaknjenem zaprtem krogu, med podobnimi posamezniki, ki jih je družil enak etos. Na reakcije in vedenje nekega oddaljenega bralca pa se nikakor ni dalo vplivati. Sokrat je trdil, da »zapis pohajkuje po svetu« in ne loči med bralci, ki razumejo njegovo sporočilo in si pomagajo z njim, ter onimi, ki jih sporočilo zavede ali zmede. Zapisani govor se znajde marsikje, je svaril, »enako pri poznavalcih, kot pri tistih, za katere sploh ni primeren.«² V skladu s tedaj prevladujočim paternalističnim nazorom je Sokrat menil, da malo znanja v napačnih rokah lahko pomeni grožnjo družbenemu redu.

V Atenah Sokratovega obdobja je med tiste, ki se jih pisanje ne tiče, spadala večina neizobraženega ljudstva. Po njegovem mnenju bi tudi modre besede, če bi bile zapisane, lahko vodile v zmešnjavo. Ocenjeval je, da pride do težav, kadar se ljudje vprašanj, ki jih sproža neki zapis, lotevajo brez prisotnosti modreca: »Če z njim ravnajo grdo in ga po krivici kritizirajo, vselej kot pomočnika potrebuje (svojega) očeta, kajti sam se ne more ubraniti niti si ne more pomagati.«³

Sokratovo neodobravanje zapisanega besedila je deloma temeljilo na prepričanju, da je iskanje resnice tako zahteven podvig, da ga je mogoče zaupati le peščici Atencev. Vztrajal je, da znanje »nikakor ni izrekljivo kot drugi nauki«, kajti le spričo »dolgega sobivanja s stvarjo sámo in zaradi skupnega življenja (z njo) nenadoma nastane v duši svetloba«. ⁴ Platona je najbolj skrbelo razširjanje pisanih besedil med množicami:

Če bi se meni kazalo, da je to treba zadovoljivo napisati ali da je mogoče izreči množici – kaj bi lahko v življenju naredil lepšega, kot da to napišem v veliko korist ljudem in da vsem (ljudem) osvetlim Naravo? Vendar pa ne menim, da bi bilo dobro za ljudi, če bi obstajala tako imenovana »obravnava« teh reči, razen za nekaj maloštevilnih, ki so jih sposobni sami odkriti na osnovi rahlega nakazovanja, kar pa zadeva ostale, bi ene povsem neprikladno izpolnjevala z nepravilnim zaničevanjem, druge pa z oholim in praznim upanjem, kot da so se naučili česa vzvišenega. ⁵

V današnji inkluzivni in demokratični kulturi bi bil Sokrat izobčen z zavzemanjem za omejevanje svobode ljudem, da si izberejo, kaj bodo brali in kako. Pa vendar nam tudi v 21. stoletju pogosto prikazujejo javnost kot nemočno žrtev medijskih manipulacij, ki jih izvaja tabloidno novinarstvo, in sublimnih tehnik oglaševalcev. Ta opozorila so v dobi interneta še glasnejša kot prej.

VIR MORALNE DEZORIENTIRANOSTI

Sokrat je opozoril na pomembno poanto. Od trenutka, ko je pisana beseda lahko »pohajkovala vsepovsod«, je bil svet za vedno spremenjen.

Branje daje ljudem dostop do različnih pogledov in idej ter nagovarja bralca, da svoj svet opazuje z drugačnimi očmi. Z branjem se razvijata zavest, ki teži k spremembam, in želja po novostih. V branju je vedno potencial za spreveščanje veljavnih predpostavk, obenem pa branje bralcu obeta razkritje pomena človekovega bivanja. Toda ker napisano besedilo privablja kritiko, je z branjem pridobljeni pomen največkrat le začasen. Zgodovina nam govori, da branje odpira več vprašanj, kot daje odgovorov.

Lov na izmikajoči se pomen sili eno generacijo za drugo, da razglašajo, da je »tam zunaj vse preveč informacij«. Ta tožba je znana iz časov veliko pred nastankom interneta, pa tudi pred izumom tiskarskega stroja. Rimski pesnik Juvenal, ki je umrl v začetku drugega stoletja našega štetja, je bil zaskrbljen zaradi poplave informacij. Humanist Petrarca je v 14. stoletju tarnal, da je v njegovem času vse preveč pisarjev. Renesančni filozof Erazem Rotterdamski je protestiral zaradi »kopice novih knjig«. ⁶ Leta 1600 je angleški pisec Barnaby Rich potožil, da je »ena od velikih boleznih sedanje dobe množina knjig, ki vsakodnevno zasipajo svet z ničevno vsebino«. ⁷

V 17. stoletju je bilo precej razširjeno prepričanje, da ima porast števila objavljenih besedil veliko slabih strani. Neki angleški kritik je o preobilju tiskanih besedil dejal, »da so jih na svet spravili le zato, da bi z njimi odvrnili pozornost učenjakov in premotili njihov zdravi razum«. ⁸ V tem smislu je očitak, da se objavlja veliko preveč, vedno pomenil izraz bojazni glede tega, kaj je človek zmožen razumeti o svetu okoli sebe.

Preveč izdanih knjig je pomenilo preveč izbire, iz česar je sledilo vprašanje, katerim besedilom velja zaupati in katerim ne. To je eden od razlogov, da so se od antične dobe do današnjega časa vrstili moralistični nasveti, ki so svarili pred nevarnostjo pretiravanja z branjem. Rimski stoični filozof Seneka je menil, da je »prebiranje knjig marsikdaj motnja, ki bralca pusti

dezorientiranega in oslavljenega«. Zatr dil je, da se je »treba sprehajati med tistimi redkimi mojstri besed in misli, potem pa temeljito prebaviti njihova dela, če želimo spoznati ideje, ki naj okrepijo naš um«. ⁹ Senekov nasvet so znova in znova ponavljali skoraj do današnjih dni. ¹⁰ To stališče torej pravi, da bi omejevanje raznolikosti knjig bralca obvarovalo pred eksistencialno negotovostjo ob konkurenci različnih mnenj.

Antične, srednjeveške in zgodnje moderne skupnosti so pisano besedilo jemale zelo resno. Rokopisu so pripisovali svetost ali kvazisvetost, kot je še danes vidno v priseganju z roko na Bibliji ali v ritualnem dotikanju knjige. V prvem tisočletju pred Kristusom je fraza »kajti tako je napisano« pridobila status svetosti. Prav zato so pisana besedila zahtevala pozornost skupine duhovnikov in pisarjev, ki so bili zadolženi za njihovo interpretiranje in komentiranje. Dokler je to nalogo lahko obvladovala skupinica intepretov besedila, branje ni bilo razumljeno kot resen družbeni problem: veljavnost tistega, »kar je napisano«, je ostajala razmeroma nesporna.

V 17. stoletju pa je bila pismenost po Evropi že dokaj razširjena. Ta razmah je postavil pod vprašaj avtoritativnost in ugled pisanega besedila. Ko je bilo besedilo dostopno bralcem, ti niso več potrebovali duhovnikov in interpretov, temveč so si lahko vsebino razlagali sami. Vzpon branja sprva ni omajal veljavnosti samega pisanega besedila – šlo je zgolj za njegovo interpretiranje. Spori glede intepretacije svetih besedil so zaznamovali prvo fazo nastajajočega nasprotovanja moralnim avtoritetam. Včasih so se nove intepretacije izkristalizirale v zapisan komentar obstoječega besedila, ki se je spet proglašal za veljavnega. Prav zato, ker je branje spodbujalo dvom o svetem, kar je bil prvi korak do bogoskunstva, ga je srednjeveška Cerkev poskušala preprečevati.

Renesančni humanizem je branje popeljal v zasebno sfero. Premik k branju v zavetju zasebnosti je pripomogel k

nastajanju zavesti posameznika. Na samem so bralci lahko raziskovali in dvomili o prevladujočih idejah in običajih. Ob zasebnem branju se je razcvetelo notranje življenje bralca in utrjeval se je občutek individualne osebnosti. Takšno ozračje je bilo ugodno za eksperimentiranje in refleksijo, kar je nekatere bralce navedlo, da so prevzeli stališča, ki niso bila skladna z veljavnimi normami. V takem kulturnem okolju se je »pravovernost morala umakniti individualnim mnenjem, saj je vsak bralec postajal avtoriteta zase«. ¹¹

Srednjeveško krščanstvo je bilo prva institucija, ki se je soočila z izzivom, kako utrditi svetost besedil in zavreti najedajoči vpliv branja med ljudstvom. V 15. stoletju je mukoma branila svojo doktrinarno pravovernost in moralno avtoriteto ob soočanju s kritikami, ki so izvirale od laičnih bralcev Biblije, ki je že bila dostopna v maternih jezikih evropskih ljudstev. Ker tega izziva ni bila sposobna premagati, je sledil razcep na protestantizem, ki je podpiral veljavo pisanih besedil, in katolicizem, ki je ohranil avtoriteto navad in tradicije.

Odziv katoliške Cerkve na domnevno kvaren moralni vpliv branja je nazorno ubesedil sir Thomas More. Čeprav je sprva pozdravil prevajanje Biblije v materni jezik, si je sčasoma premislil, ker se je zbal, da bo »med navadnimi ljudmi vzbudila pričkanje namesto pobožnosti«. ¹² Daljnovidno je zaslutil, da bo branje vir moralnih nesoglasij. Branje, ki vključuje tudi interpretiranje, je marsikdaj navajalo ljudi k sklepom, ki so bili v nasprotju s prevladujočim redom.

BRALNE TEŽAVE

Paradoks pismenosti, ki ga je prvi izpostavil Sokrat, še vedno ni razrešen. Pravzaprav se je težko znebiti občutka, da se bo to kadarkoli zgodilo. Čeprav danes pojmujeemo pismenost kot

običajno veččino, je bilo branje vedno nekaj več od mehanskega dešifriranja pisanega besedila. Branje je način pridobivanja znanja, sredstvo za osebni razvoj, vir užitka in medij za spoznavanje pomena. Gre za glavni vhod, skozi katerega ponotranjimo, razjasnujemo in artikuliramo vrednote.

Od samega začetka je pisana beseda po eni strani utrjevala, po drugi pa ogrožala moralne norme. Protagora, sofist, ki je dvomil o obstoju bogov, je bil eden prvih filozofov, ki je resno občutil, kaj se zgodi, ko se skupnost počuti ogroženo zaradi pisane besede. Leta 411 pr. n. št. so mu v Atenah sodili zaradi brezbožnosti. Menda se je Protagora zagovarjal, da »kar se tiče bogov, ne more vedeti, ali obstajajo ali ne«. ¹³ Za te bogoskrunske besede so ga izgnali, njegove knjige pa sežgali sredi tržnice. Njegovo pisanje so proglasili za grožnjo državljskim vrednotam, zato je bilo treba potencialne bralce obvarovati pred njegovim škodljivim vplivom.

Požig Protagorovih zapisov je vzpostavil precedens za prihodnje cenzorje moralno spornih besedil. Znano je, da sta sumničavost in netoleranca značilni za mnoge verske in politične institucije. Pogosto pa se spregleduje, da so tudi filozofi in gibanja liberalnih in demokratičnih vrednot izražali podobne skrbi kot njihovi politični nasprotniki. Razsvetljski misleci na primer, ki so verjeli v moč razuma in izobrazbe, vseeno niso zaupali, da bo javnost brala odgovorno in prišla do »pravih« skleпов. Kot da bi bili ideali čisti in razumni le, kadar jih berejo izbrani modreci, na drugi strani pa postanejo nevarne misli, kadar jih berejo neprosvetljene množice.

Kljub temu da so zagovarjali moralno avtonomijo, so mnogi razsvetljski misleci ostali na stališču, da bralstvo ni sposobno ločiti med resnico in neresnico. Bali so se, da bo dostopnost cenenelega popularnega leposlovja oddaljilo ljudi od prefinjenih besedil izobrazjenih uglednežev. Njihov ugovor se torej ni nanašal na branje kot tako, pač pa na branje vsebine, ki ljudi

odvrača od ciljev razsvetljenstva. V poznem 18. in zgodnjem 19. stoletju so tiste, ki so skrenili od razsvetljenskih ciljev, pogosto opisovali z izrazjem patologije in zasvojenosti, pri čemer je bil glavni grešni kozel roman. Bralcem romanov so očitali, da ubesedene romance in pustolovščine ne dajejo nikakršne koristi; še več, da jih mamijo v »pretirano« branje. Branje »kar tako« so proglašali za nesmiselno in celo potencialno kvarno početje.

Povezovanje branja s patološko zasvojenostjo nas spomni na tri teme, ki se ponavljajo skozi zgodovino. Prva je pomanjkanje zaupanja v zmožnost kulturne elite, da bi oblikovala bralni okus širšega občinstva. Druga je zaničevanje okusa ljudstva, ki se izraža v prepričanju, da bo ljudstvo podleglo najslabšim in najbolj škodljivim literarnim vplivom. Tretja tema pa je precenjevanje moči pisane besede pri nadzoru in usmerjanju človekovega obnašanja: človek naj bi bil nemočna žrtev manipuliranja s pisano besedo. Visoka razsvetljenska literatura se ne more braniti pred takšno vseprisotno neubranljivo silo, so trdili razsvetljenci.

Danes, ko zagovorniki branja vijejo roke nad upadom bralnih navad, se morda zdi čudno, da so še nedavno svarili pred nevarnostjo nekritičnega branja »brez razloga«. Vendar ne smemo pozabiti, da je od samega začetka branje veljalo za tvegano dejavnost, ki utegne ogroziti človekovo počutje. »Bodite previdni,« je svaril Seneka, »da po branju raznih piscev in knjig vseh sort ne postanete omahljivi in zbegani.«¹⁴

Estetsko kritiziranje »branja brez razloga« in branja »prevelikega števila knjig« lahko interpretiramo kot poskus vplivanja na okus občinstva in utrjevanja kulturne oblasti izobražene elite. Zaradi razmaha tiska in založništva namreč v 18. stoletju ni bilo več mogoče preprečevati ljudem dostopa do knjig. Še več, branje se je vse bolj štelo za kulturni dosežek, ki pripomore k izobraževanju in razsvetljevanju človeštva. Toda zahodna družba se vseeno ni mogla kar tako navaditi na idejo, da je treba

ceniti vse bralce in vsakovrstno branje. Branje nikoli ni bilo nekaj samoumevnega v družbi, in tudi kadar je bilo cenjeno, ga je spremljalo nekaj zadrege in skrbi.

Od 18. stoletja naprej smo dobivali knjižne recenzije, obvestila in povzetke, ki naj bi služili za usmerjanje bralcev. V najboljšem primeru so si avtorji teh izdelkov prizadevali izobraziti, informirati in prosvetljevati kritično in zahtevno občinstvo. Vendar pa se je »koristen nasvet«, kaj brati in kako ločevati zrnje od plev, marsikdaj sprevrgel v moralistično pridigo.¹⁵

V 19. stoletju je branje znotraj kulturne in politične elite veljalo za kontroveržno. Konservativci in reakcionarji so imeli branje – še posebej v neukih množicah – za vir nestabilnosti in moralnega razkroja. Drugi so ocenjevali, da bo branje poneslo vrline in vrednote omikane družbe med preprosto ljudstvo. Radikalci so upali, da bo branje postalo orodje za izobraževanje, socialno emancipacijo in osvoboditev. Ne glede na razlike med njimi, pa so vsi jemali bralca zelo resno. Bralstvo je bilo zanje pomembno, želeli so vplivati nanj ter po potrebi usmerjati njegov okus in njegovo mnenje. Hoteli so ga ukrotiti in disciplinirati, toda bralci se niso vedno pustili.¹⁶

V poznem 19. stoletju so branje patologizirali z eksplicitno moralističnim tonom. Romantično leposlovje so označevali za »moralni strup« in kritiki so poudarjali njegove kvarne učinke.¹⁷ To se je v precejšnji meri nadaljevalo še v prvi polovici 20. stoletja. Literarna kritičarka Q. D. Leavis je menila, da je za »greh« bralcev, ki so bili zasvojeni z »lahkim čtivom«, najprimernejša oznaka »potrata časa«.¹⁸

Moraliziranje o bralnih navadah je občasno uporabljalo terminologijo iz medicinske stroke. »Medikalizacija« je prinesla pojme, kot so »bralna manija«, »knjižni molj« in »knjižna zasvojenost«. Današnja »internetna zasvojenost« je samo zadnja različica prastare tendence stigmatiziranja domnevno škodljivega obnašanja z diagnozo iz psihološke terminologije.

Medicinski kontekst uporabljajo celo za težave, ki so diametralno nasprotne kompulzivnemu branju. Včasih so problematizirali preveč branja, danes pa premalo branja. Eden od ameriških zgodovinarjev je na primer branje označil za »eno najbolj nenaravnih človekovih aktivnosti vseh časov«.19 Eksperti, ki se danes ukvarjajo z motnjami branja, nenehno ponavljajo trditev, da je branje tuje človeški naravi.

Nedavno so mobilizirali celo nevroznanost v podporo tezi, da »nismo bili rojeni za branje«.20 Eden od zagovornikov te teze se je ozrl v preteklost in menil, da so bili opisi boleznin in tegob v 18. stoletju morda povezani s »težavnostjo procesa branja«: »Morebiti so intuitivno razumeli, kar danes odkrivamo na novo; da je branje zahtevna dejavnost, ki gnete um in telo.«21

V začetku 21. stoletja »problem branja« pomeni *človekove težave pri branju*. Celi generaciji mladostnikov smo pripisali diagnozo, da se ne zmorejo osrediniti na pisano besedilo. Številni učitelji in drugi strokovnjaki trdijo, da je nerealistično, če ne že nemogoče, od današnjih »digitalnih domorodcev« pričakovati, da bodo brali knjige, za pomanjkljivo pozornost pa naj bi bile krive digitalna tehnologija in vabljive skušnjave potrošniške kulture. Sokratova trditev, da pisanje slabi človekov um, je predhodnica današnje različice sindroma internetne raztresenosti in ravnodušnosti.

Tako danes velja za bolnega, kdor ne vzame knjige v roke. Kot pravi Andrew Solomon, je razmah depresije in Alzheimerjeve bolezni mogoče pripisati tudi upadanju branja; še več, prepričan je, da je kriza branja v Združenih državah Amerike pravzaprav kriza javnega zdravja.22

V današnjem kontekstu medikalizacije je branje torej postalo promotor zdravja. Zagovorniki branja zatrjujejo, da izboljšuje umske sposobnosti;23 da pomaga lajšati stres – po nekaterih navedbah je treba samo šest minut tiho brati, »pa se upočasnijo

srčni utrip in sprostí mišična napetost«;²⁴ in da je zdravilo za depresijo.²⁵ Branje ni več »moralni strup«, temveč čudežno zdravilo.

Čeprav je družba vznemirjena zaradi krize pismenosti v šolskih učilnicah in čeprav udeleženci v založniški verigi opozarjajo na upad resnega branja, pa je glavno težišče bralnih težav internet. Stare težave, ki so jih nekoč pripisovali bralcem rokopisov, smo danes preoblikovali v tveganja zaradi konzumiranja digitalne kulture. Senekov poziv k obrzdanju navade branja smo reciklirali v opozorilo, »da se naša zmožnost branja občutno poslabša, če možgane preobremenimo z različnimi dražljaji z interneta«.²⁶ Povzročanje preplaha glede pismenosti, branja leposlovja, ogroženosti zaradi smsjev, internetnih družbenih omrežij in spletne pornografije so samo nekateri od simptomov, ki problematizirajo branje v digitalni dobi.

Na videz so sodobne razprave o branju v digitalni dobi karikatura kontroverznih dogajanj iz preteklosti. Toda kot bomo videli v naslednjih poglavjih, danes ne doživljamo preproste ponovitve zgodovine, pač pa današnje dileme izražajo nekaj novega, značilnega za ta čas.

1

KULTURNA PROTISLOVJA PISMENOSTI

Branje je bilo od nekdaj moralno dvoumno: po eni strani je pismenost prinašala koristi, po drugi strani pa zaskrbljenost zaradi vpliva na bralce. V zadnjih stoletjih se je to protislovje izkristaliziralo v trajno preokupiranost s tistim, čemur danes pravimo »medijski vpliv«. Zato so Platonovi pomisleki relevantni še danes, v dobi interneta in digitalnih komunikacij. Idealiziranje ljubezni do branja ima nasprotno skrajnost: globoko vznemirjenje zaradi njegovega učinkovanja na moralno ureditev.

PISCI SVARIJO PRED PISANO BESEDO

Ko je nemški pisec Hans Magnus Enzensberger leta 1985 od mesta Köln dobil nagrado Heinricha Bölla, se je odločil, da bo svoj zahvalni govor namenil slavljenju nepismenosti. Ker mu ni bil všeč izobraževalni etos tistega časa, je usmeril pozornost na izgubo, ki je po njegovem mnenju pospremila širjenje pismenosti: »Nepismenemu človeku zavidam njegov spomin, zmožnost koncentracije, premetenost, iznajdljivost, žilavost in čutno zaznavanje.« V nadaljevanju je poudaril, da se ne vdaja nostalgični fantaziji o »plemenitih divjakih« iz preteklosti: »Ne

govorim o romantičnih prikaznih, temveč o ljudeh, ki sem jih sam srečal.«²⁷ Hvalil je »prispevek nepismenosti« k človeški kulturi, s čimer je mislil na nastanek mitov, pravljic in ljudskih pesmi, ki so se prenašale iz roda v rod. »Brez tradicionalnega ustnega sporočanja ne bi bilo poezije; brez nepismenih ljudi ne bi bilo knjig,« je sklenil.²⁸

Enzensbergerja je zmotila senzibilnost modernega kulturnega populizma oziroma izkoriščanje tega populizma kot metode za družbeni nadzor. Na drugačno, zavestno elitistično stališče pa se je postavil liberalni španski filozof José Ortega y Gasset, ki je opozarjal, »da smo ob uživanju koristi pisane oziroma tiskane besede otopeli, saj se nam branje zdi že skoraj naravno početje – ob tem pa se ne zavedamo več nevarnosti in škode, ki jih prinaša«. Glavno nevarnost je videl v grožnji, ki jo pisano besedilo pomeni za »ustni svet« in za »najbolj človeško čudo od vseh – dialog in retoriko, edino pravo čarovnijo.«²⁹

Tako kot Enzensberger je bil tudi Ortega y Gasset plodovit pisec. Zanimivo, da je za medij sporočanja svojega preferiranja čarovnije ustnega dialoga izbral ravno napisani esej. S tem je nakazal, da priznava, da je zapisovanje več kot le praktična nuja. Na koncu koncev je bil le pripravljen sprejeti, da je izguba čarovnije dialoga cena, ki jo je vredno plačati za koristi, ki jih prinese tehnologija pisane besede: »Relativna neosebnost in dehumaniziranost pisane besede dajeta njenemu sporočilu distanco in anonimnost, nekakšno 'objektivnost', ki je nujno potrebna za prenašanje na primer teorij.«³⁰

Jezik, s katerim je obotavljajoče sprejel veljavo knjige, izraža tisto odtujenost, ki jo imajo nekateri za hladno in streznjujočo značilnost mehansko proizvedenega tiskanega besedila. Ta senzibilnost je še naprej pogosta v današnjih pogledih na medije v dobi digitalne tehnologije.

Trditve o škodljivem vplivu branja ali pisanja se pogosto sklicujejo na njun domnevno nenaravni ali nečloveški način

komuniciranja in ponotranjenja znanja, ki zanemarja pomen smotra komunikacije in počutja ob tem. Opozarjanje poteka že ves čas: od samega nastanka zapisov so kritiki svarili pred nevarnimi posledicami.

Zahodna civilizacija se sicer naslanja na tradicijo mogočnih svetih knjig, vendar pa se je sumničavost glede pisanja in branja pojavila veliko prej kot pohvalne refleksije zagovornikov. Platon, ki ga je Ortega y Gasset imenoval za prvega »pisatelja«, je prvi jasno in razločno ugovarjal pisanim besedilom. Nekateri najvidnejši poznejši pisci, npr. Miguel de Cervantes, Samuel Johnson, Samuel Taylor Coleridge, Anthony Trollope, George Eliot, Edith Wharton, Wilkie Collins, Thomas Hardy, Jane Austen in Virginia Woolf, so tuhtali in pisali o tveganjih, povezanih z branjem.

Paradoks pisateljev, ki opozarjajo na pisanje, izraža nasprotje med namenom in učinkom. Karkoli je že želeni namen ali cilj pisateljev, se učinka njihovega sporočila ne da predvideti. Za Platona sta se grška ustna in pisna kultura pomembno razlikovali v obsegu tveganj, ki sta jih prinašali. Izguba nadzora nad učinkovanjem na prejemnika informacij pri pisanih besedilih je bila zanj velika grožnja stabilnosti tedanje družbe.

MEDIJSKI VPLIV

Od samega začetka človeške zgodovine je javno komuniciranje s prerokbami, miti, pesmimi in pripovedkami – ustno in pisno – porajalo zaskrbljenost. Platonova opozorila so bila odziv na kulturno negotovost v grških mestnih državah, vendar pa jih lahko, v kontekstu sodobnih reakcij na vsebino v medijih, razumemo tudi danes.

Maryanne Wolf, ameriška nevroznanstvenica, pogosto omeinja Sokrata v svojem utemeljevanju, da ima internet uničujoč